

HAC PSİKOLOJİSİ – I: İNGİLTERELİ TÜRK DİASPORA HACILARI ÜZERİNE NİTEL BİR DURUM ÇALIŞMASI

Mustafa KOÇ*

Öz

Bu araştırma, kutsal mekân tecrübesi yaşayan İngiltereli Türk Diaspora hacılarının kişisel algılarına dayalı 'hac psikolojisi'nin –derinlemesine- nitel analizini amaçlamaktadır. Veri genişliği ve hacim problemi sebebiyle iki ayrı makale formatında düzenlenen bu çalışmadaki araştırma deseni, nitel metodoloji kullanılarak bir 'durum çalışması' şeklinde tasarlanmıştır. Bu araştırmanın uygulama aşamasında ise deneklere periyodik olarak Suudi Arabistan'da 'Hacçı Anlamak: Psikolojik Yaklaşımlar' isimli özel bir eğitim programı sunumu yapılmış ve programın sonunda veri toplama aracı olarak da 'Hac Psikolojisi Açık-Uçlu Soru Formu' kullanılmıştır. 2011 yılı İngiltere hac kfilesindeki 27 denekten elde edilen nitel verilerin analizinde ise teorik açıdan belirgin olmayan ana temalar ve alt temaların oluşturulması ile yapılan içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda birinci makalede "[a]-Bireysel Boyut-(Psikolojik)=Hac pratiğinin psiko-teolojik içerikli kişisel algıları" üzerine elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hac Psikolojisi, Kutsal Mekân Tecrübesi, Sembolik Anlamlar, Hacı Görüşleri

The Psychology of Pilgrimage-I: A Qualitative Case Study on Pilgrims of British Turkish Diaspora

Abstract

The study aims to conduct in-depth qualitative analysis of 'the psychology of pilgrimage' based on personal perceptions of pilgrims of British Turkish Diaspora who experienced the sacred space. This paper is organized into two separate articles due to the broad and complex data. Qualitative methodology is utilized within the context of this research design through a case study on the psychology of pilgrimage. In the implementation phase of this research, a special training program, entitled 'Understanding the Pilgrimage: Psychological Approaches' has been presented periodically to participants in Saudi Arabia. In the end of the program, '**Open-Ended Questions Form on Psychology of Pilgrimage**' has been used as a data collection tool. A content analysis method, which is a composition of basic undistinguished themes and sub-themes has been engaged in order to analyse qualitative data, obtained from 27 participants in British pilgrimage group in 2011. In this context, the findings based on '[a]-Personal Dimension-(Psychological)=Personal perceptions of the practice of pilgrimage with psycho-theological content' are taken into account in the first article.

Keywords: Psychology of Pilgrimage, Experience of the Sacred Space, Symbolic Meanings, Pilgrim Views

1. Giriş

Bireyin gündelik yaşamına inanç ve ritüellerle giren din, onun benlik ve kişilik yapısı üzerinden sosyal çevresiyle barışık bir hayat yaşamasına olanak sağlayarak kuşatıcı bir anlam çerçevesi sunmaktadır (Aydın, 2009: 98).

* Dr., Edinburgh Üniversitesi Misafir Öğretim Üyesi, Edinburgh /Scotland-United Kingdom (mustafakoc@london.com).

Bu yönüyle dinin öznelleşen ve özelleşen formu olarak -din psikolojisi literatüründe- ‘dindarlık’ olgusunun davranış boyutunu vurgulayan “dinsel pratikler/ibadetler”, salt düşüncenin ötesinde inanan bireyin yaşamının tüm boyutlarını düzenleyici birer ‘davranış-çıktısı’ olarak yer alırlar. Hemen tüm dinlerde gerek bireysel, gerekse toplu biçimde yapılan dinsel pratik formları, davranışsal özellikleri sebebiyle kutsal varlıkla girilen özel ilişki sonucunda deneyimlenerek statiklikten kurtulup gündelik hayat içerisinde dışa vurum biçiminde dinamik bir yer tutan fenomenlerdir.

Bireyde doğal biçimde ortaya çıkan inanma duygusu, inanılan aşkın varlığa ritüelistik tapınma istek ve ihtiyacını da içinde barındırır. Bu bağlamda ibadetsiz bir dinden ve/veya dindarlık formundan söz etmek mümkün değildir. Dinin ‘pratik/ritüelistik’ boyutu içerisinde değerlendirilen dinsel pratikler, dinsel motivasyon süreçleri bağlamında inancı besleyerek canlı tutmaları açısından psiko-teolojik bir olgu olan iman ile yakından ilgilidir. Dolayısıyla şekil ve kuralları açısından başka bir teolojik disiplini ilgilendiren dinsel pratikler, dindar bireyin iç dünyasında yaşanan duygu ve düşüncelerin dışa vurumu ve ifade şekilleri olmaları bakımından din psikolojisinin araştırma konularından biridir. Zira namaz, oruç, kurban ve hac gibi dinsel pratiklerin korku, saygı, sevgi, şükür, sığınma, bağlanma ve teslimiyet gibi duygusal boyutlarının yanı sıra niyet, irade ve bilinç gibi bilişsel temelleri de vardır. Din psikolojisi açısından bakıldığında şükür ifadesi ve kulluk ödevi olarak algılanan ve uygulanan dinsel pratikler, aynı zamanda aşkın varlık ile inanan arasında kurulan dinamik bir iletişim süreci olarak da yorumlanır. Dolayısıyla bu pratikler aracılığıyla inanan ile inanılan arasında kurulan bu mahrem ve dinamik psiko-teolojik sürecin aktive olmasıyla bireyin bilincindeki aşkın varlık düşüncesinin ve inancının sabitleşip yerleşmesi ve olgunlaşması hedeflenir (Certel, 1999: 222).

Dinsel pratikleri çeşitli şekillerde sınıflandıran din psikologlarından bazıları, inanılan dinin psiko-sosyo-teolojik yapısına bağlı olarak ‘bireysel ve grupsal’ ibadetler şeklinde temel bir ayrıma gitmişlerdir. Sözü edilen bu iki tür de, yaratıcıyla kurulan psiko-teolojik ilişki sonucunda inanan bireyin derin ve güçlü duygusal içerikli tecrübeler yaşammasına neden olabilmektedir. Dolayısıyla ilgili literatüre bakıldığında I. psiko-teolojik etkileri açısından dinsel pratiklerin (a) dinsel bağlılık duygusu ortaya çıkardığı; (b) dinsel bilinç düzeyini arttırdığı; (c) iyi olma düzeyini yükselttiği; (d) stres, kaygı, depresyon ve ümitsizlik düzeylerini düşürdüğü; (e) kişilik ve benlik yapılarına pozitif katkı sağladığı; (f) anlam arayışına teolojik bir çerçeve sunduğu belirtilirken bunun yanı sıra II. sosyo-psikolojik etkileri açısından ise (a) sosyal ilişkileri güçlendirdiği; (b) sosyal uyum ve dayanışma düzeylerini arttırdığı vurgulanmıştır (Thouless, 1961: 159-164; Gartner & Larson & Allen

Gartner, 1991: 20-24; Certel, 1998: 150-155; Hayta, 2000: 487-492; Gartner, 1996). Bu kuramsal arka plandan hareketle İslâm dininin ibadet sistemindeki "Hac pratiği", uygulananı açısından hem bireysel hem de grupsal ana ve alt temalar taşıması yönüyle oldukça dikkat çekici bir ibadet olarak değerlendirilebilir.

Öte yandan yine İslâm teolojisindeki dua, tövbe, namaz ve kurban gibi dinsel pratikleri teorik ve pratik olarak kapsayan hac ibadetine yükümlülük esası üzerinden bakıldığında, adı geçen bu dinsel pratik, şarta bağlı "zorunlu/farz" ibadetler sınıfında yer almaktadır (Kur'an-ı Kerim, Âl-i İmrân Suresi: 97, Hacc Suresi: 27-28, Bakara Suresi: 158, 196-198; ayrıca teorik bilgi için bkz. Cerrahoğlu, 1970; Koçyiğit, 1970; Demir, 2007; Karaçizmeli, 1972). Yükümlülük şartlarını taşıyan her müslüman bireyin, ömründe bir kez bu dinsel pratiği yapması zorunludur. Bunun yanı sıra 'kutsal mekân tecrübesi'ni de içerisinde barındıran hac pratiğinin temelinde kutsal sayılan mekânları ziyaret şartı olması sebebiyle, kronolojik olarak oldukça eski bir kutsal mekân tarihinden de söz edilmektedir (Tutar, 2001; Bakkal, 2007; Eraslan, 2007; Soysaldı, 2011; Adam, 1989).

Psiko-sosyal açıdan toplumsal bütünleşme ve kaynaşmanın uluslararası boyutta gerçekleşmesi anlamına da gelen hac pratiği, başından sonuna kadar 'tavaf, sa'y, şeytan taşlama, vakfe' vb. sembollerle kuşatılmış bir kutsal mekân tecrübesidir. Dolayısıyla adı geçen bu dinsel pratik sürecinde yapılan dinsel davranış kalıplarının hepsi de kendi içinde teolojik açıdan tutarlı sembolik anlamlar taşımaktadır ve herbirisinin bireyi etkileyici, eğitici ve bilinçlendirici bir psiko-pedagojik yönü vardır.

a. Problem ve Amaç

Dinsel pratiklerin temel hedeflerinden biri, bireylerin inandıkları aşkın varlık ile kurmuş oldukları psiko-teolojik ilişkiyi canlı tutarak, onların benlik ve kişilik gelişimleri ile ruh sağlıklarına olumlu/pozitif yönde katkı sağlamaktır. Dolayısıyla İslâm teolojisinde sıklık bakımından en az yapılan ibadet olan hac pratiğinin de, genel olarak bireyin benlik ve kişilik yapısının güçlendirilmesi ile ruh sağlığının düzenlenmesini hedeflediğini söylemek yanlış olmaz. Bu bağlamda adı geçen bu dinsel pratiğin fonksiyonelliğinin görülebilmesi amacıyla öncelikle birey tarafından nasıl algılandığına ilişkin betimlemeler ile onun benliği ve kişiliğinde ortaya çıkardığı sonuçlar nitel ve/veya nicel olarak analiz edilmeli ve din psikolojisi literatürü kapsamında değerlendirilmelidir.

Araştırmanın problemine ilişkin yukarıda verilen bilgiler ışığında, diğer boyutlarının yanı sıra dindarlığın 'I. ritüel, II. deneyimsel ve III. duygusal' boyutları daha ön plana çıkarılarak bu nitel araştırmanın problem cümlesi:

“İngiltereli Müslüman-Türk Diaspora hacılarının yaşamış oldukları kutsal mekân tecrübesi sonucunda hac pratiğinin çeşitli yönlerine ilişkin kişisel algıları nasıldır?” şeklinde kurgulanmıştır.

Öte yandan yukarıdaki problem cümlesi ekseninde, anket formunda yer alan sorular temel alınarak “[a]-Bireysel Boyut-(Psikolojik) = Hac pratiğinin psiko-teolojik içerikli kişisel algıları” ile “[b]-Toplumsal Boyut-(Sosyolojik) = Hac pratiğinin sosyo-psikolojik içerikli kişisel algıları” şeklindeki iki temel (bireysel ve toplumsal) algı boyutu kapsamında araştırmanın ‘alt problemleri’ cevaplandırılmaya çalışılmıştır (bkz. Ek-1).

Yukarıda kısaca teorik çerçevesi çizilen konuyu nitel bir yaklaşımla ele alan bu araştırmanın amacı, hac tecrübesi yaşayan deneklerin/hacıların söz konusu tecrübelerini temel alan duygu ve düşüncelerinden hareketle kişisel algıları üzerinden ortaya çıkan ‘hac psikolojisi’ni betimlemeye çalışmaktır.

b. Önem ve Sınırlılıklar

İslâm teolojisindeki hac pratiği, özne açısından gerek ekonomik gerekse fizyolojik boyut taşıması yönüyle diğer dinsel pratiklerden ayrılmaktadır. Ayrıca psiko-sosyo-antropo-teolojik açılardan müslüman bireyin duygu, düşünce, tutum ve davranışlarını etkilemesi bakımından bilimsel olarak analiz edilmesi gerekli bir pratiktir. Bu sebeple -akademik bir araştırma konusu olarak- din psikolojisini ilgilendiren bir dinsel pratik olmasına rağmen yerli literatüre bakıldığında ‘hac psikolojisi’ üzerine yeterli teorik ve ampirik bilimsel çalışmanın yapılmadığı görülmektedir (Geçioğlu, 2010; Yalçınkaya, 2011; Şen, 2003; Certel, 2003, 1994). Sözü edilen bu bilimsel literatür eksikliği gerçekliği de, Türk din psikolojisindeki hac psikolojisi literatürüne katkı sağlamayı amaçlayan bu nitel çalışmayı önemli kılmaktadır.

Öte yandan bireysel dindarlık dinamikleri açısından bakıldığında örneğin; müslüman bir hacı adayının ve/veya hacının hac pratiğinin sembol ritüellerinden olan tavaf ve/veya sa’y yaparken, ihramda iken, vakfe yaparken veya şeytan taşlarken hangi duygu ve düşünceler sonucunda kişisel algılarının oluştuğu; oluşan bu algıların benlik ve kişilik yapısında nasıl bir etkileşime neden olduğunun ortaya çıkarılması da bu süreçte önem kazanmaktadır (Geçioğlu, 2010: 1-2). Bu çalışmada, sözü edilen bu dinsel pratik, salt ‘psikolojizan’ bir tavırla değil teolojik boyutu da analiz sürecinin içinde tutularak daha holistik/bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Dolayısıyla sözü edilen bu bilimsel yönelim de, bu araştırmanın dikkate değer bir başka yönüdür.

Öte yandan araştırmanın sınırlılıkları bağlamında ise şunlar söylenebilir:

I. Hac pratiğinin (a) fizyolojik, (b) ekonomik ve (c) yönetim-organizasyon boyutları ile (d) İslâm hukuku-fıkhi boyutu çalışmanın sınırları dışında tutularak bu araştırma, din psikolojisi perspektifinden haccın ağırlıklı olarak psikolojik yönü ile sınırlandırılmıştır.

II. Adı geçen dinsel pratiğe ilişkin analiz yapabilmek amacıyla elde edilen nitel veriler, 2011 yılında Londra Din Hizmetleri Müşavirliği ve İngiltere Türk Diyanet Vakfı organizasyonu işbirliği ile 23.10.2011 ile 24.11.2011 tarihleri arasında hac ibadetini yapmak üzere Suudi Arabistan'daki kutsal topraklarda bulunan İngiltere hac kafilesi ve bu kafileye uygulanan açık-uçlu soru formundan elde edilen veriler ile sınırlıdır.

c. Yöntem

c.a. Model

Bir din psikolojisi çalışması olan nitel karakterli bu ampirik araştırma, kendi sosyal bağlamına dayalı doğal bir çevrede sınırlı bir örneklem grubu üzerinde gerçekleştirilen ve çalışmaya konu olan ortam veya olayların bütüncül/holistic yorumunu hedefleyen bir "durum çalışması/case study"dır (metodolojik bilgi için bkz. Yıldırım & Şimşek, 2006: 77). Dolayısıyla bu araştırma, İngiltereli Müslüman-Türk Diaspora hacıları örneklemini üzerinden hacıların hac pratiğinin psiko-sosyo-teolojik boyutlarına ilişkin kişisel algılarını saptamak ve analiz etmek amacıyla yapılan 'nitel karakterli bir durum çalışması deseni' şeklinde kurgulanmıştır. Metodolojik olarak bir "durum çalışması, araştırılan olguyu kendi yaşam çerçevesi içinde inceleyen, olgu ve içinde bulunduğu ortam arasındaki sınırların kesin hatlarla belirgin olmadığı ve birden fazla kanıt veya veri kaynağının mevcut olduğu durumlarda kullanılan bir araştırma desendir" (Akdağ, 2009: 5).

Bunun yanı sıra fenomenolojik yaklaşımı (Bilgin, 2003: 121-122) esas alan çalışmada –ayrı zamanda- din psikolojisi özel alan metodolojisi kapsamında araştırma teknikleri içerisinde değerlendirilen 'örnekleme metodu' ve 'anket tekniği' kullanılmıştır (Hökelekli, 1998: 10-15; Peker, 2003: 58-65). Ancak bir fenomeni derinlemesine incelemeyi amaçlayan çalışma yöntemleri olan nitel yaklaşımlarda, ilgili örneklemden elde edilen verilerin, üzerinde çalışılan 'evren'e genellenmesi söz konusu değildir. Burada teknik açıdan sözü edilen bu metodolojik gerçeklik, bu çalışma için de geçerli bir durum arz etmektedir.

Ayrıca üzerinde çalışılan fenomen ile ilgili deneklerin duygu, düşünce, tutum ve davranışlarını dikkate alarak gözlemeleme, çözümleme ve yorumlamayı içeren bu nitel araştırmanın model seçim ve raporlama sürecinde ise

aynı araştırma modelini kullanan bazı nitel karakterli çalışmalardan da yararlanılmıştır (Akdağ, 2009; Gezer, 2006).

c.b. Örneklem ve Sosyo-Demografik Özellikleri

Araştırmanın evreni, Avrupalı Müslüman-Türk Diaspora hacılarını kapsamaktadır. Örneklem ise, daha önceden Türkiye’den İngiltere’ye göç edip bu ülke sınırları içerisinde yaşarken 2011 yılında 150 kişilik İngiltere hac kafilisine katılarak kutsal topraklarda hac tecrübesi yaşayan 27 (yirmi yedi) İngiltereli Müslüman-Türk Diaspora hacılarından oluşmaktadır. Dolayısıyla 2011 yılı İngiltereli Müslüman-Türk Diaspora hacılarından oluşan örneklem, T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın yurtdışı teşkilat zincirinde yer alan Birleşik Krallık-İngiltere (United Kingdom)’deki T.C. Londra Büyükelçiliği Din Hizmetleri Müşavirliği ve İngiltere Türk Diyanet Vakfı-İTĐV işbirliği ile organize edilen 2011 yılı hac organizasyonu kapsamında hac yapmak üzere Suudi Arabistan’a gitmiştir.

Tablo-1: Deneklerin sosyo-demografik özellikleri

Özellikler		N	%	Özellikler		n	%
Cinsiyet	Erkek	18	67	Eğitim Düzeyi	İlk ve ortaokul	8	30
	Kadın	7	26		Lise ve dengi	16	59
	Tanımsız	2	7		Üniversite	3	11
T o p l a m		27	100	T o p l a m		27	100
Yaş	20-30 arası	3	11	Meslek	Serbest Meslek	16	59
	31-40 arası	6	22		Memur	2	8
	41-50 arası	10	37		Ev Hanımı	3	11
	51-60 arası	8	30		Teknik	6	22
T o p l a m		27	100	T o p l a m		27	100
Sos-Ek. Düzey	Düşük	2	8	İng. Yaşam Süresi	01-10 yıl arası	5	19
	Orta	19	70		11-20 yıl arası	9	33
	Orta-üstü	3	11		21-30 yıl arası	11	41
	Yüksek	3	11		31-40 yıl arası	2	7
T o p l a m		27	100	T o p l a m		27	100
Medenî Durum	Bekâr	3	11	Yaşam Yeri	Şehir	4	15
	Evli	22	82		Kasaba	13	48
	Dul	2	7		Köy	10	37
T o p l a m		27	100	T o p l a m		27	100

Tablo-1’de görüldüğü gibi araştırma örnekleminde yer alan deneklerin sosyo-demografik özelliklerine sırasıyla bakıldığında; [a] cinsiyet özellikleri olarak deneklerin % 67’sinin erkek, % 26’sının kadın, % 7’sinin ise tanımsız/belirsiz olduğu; [b] yaş özellikleri olarak deneklerin % 11’inin 20-30 yaş aralığında, % 22’sinin 31-40 yaş aralığında, % 37’sinin 41-50 yaş aralığında,

% 30'unun ise 51-60 yaş aralığında olduğu; [c] sosyo-ekonomik özellikleri olarak deneklerin % 8'inin düşük, % 70'inin orta, % 11'inin ise orta-üstü ve yüksek gelir gruplarına sahip olduğu; [d] medenî durum özellikleri olarak deneklerin % 11'inin bekar, % 82'sinin evli ve % 7'sinin ise dul olduğu; [e] eğitim düzeyi özellikleri olarak deneklerin % 30'unun ilk ve orta dereceli, % 59'unun lise ve dengi, % 11'inin ise üniversite'de lisans ve lisansüstü düzeyde eğitime sahip olduğu; [f] meslek özellikleri olarak deneklerin % 59'unun serbest meslek, % 8'inin memur, % 11'inin ev hanımı ve % 22'sinin ise mühendis vb teknik içerikli mesleklere sahip olduğu; [g] İngiltere'deki yaşam süresi olarak deneklerin % 19'nun 01-10 yıl aralığında, % 33'ünün 11-20 yıl aralığında, % 41'inin 21-30 yıl aralığında, % 7'sinin ise 31-40 yıl aralığında İngiltere'nin çeşitli kentlerinde yaşam sürdürdüğü; [h] İngiltere'ye göçten önceki Türkiye'de yaşanan yerleşim/yaşam yeri özelliği olarak deneklerin % 15'inin hayatının büyük bir kısmını Türkiye'de şehirde, % 48'inin kasabada, % 37'sinin ise köyde yaşayarak geçirdiği saptanmıştır (bkz. Ek-1).

Tablo-2: Deneklerin öznel dindarlık algıları

Öznel Dindarlık Algıları	n	%
(a) Çocukluğumdan bu yana dindar bir çevrede yetiştiğim için dine yönelik sürekli bir ilgim olmuştur.	17	26
(b) Hac öncesi hayatımda dinimin iman esaslarına inanıyordum, fakat (dua, namaz, oruç, zekât vb.) ibadetlerimi gereği gibi yapmıyordum.	4	6
(c) Hac öncesi hayatımda dinimin iman esaslarına inanıyordum ve (dua, namaz, oruç, zekât vb.) ibadetlerimi tam olarak yapmaya çalışıyordum.	19	29
(d) Hac yapmaya gelinceye kadar din konusunda çok fazla eksiklerim vardı. Bu nedenle hayatımda olumlu anlamda bir dönüm noktası olması için hac yapmaya karar verdim.	5	7
(e) Hac sonrası hayatımda (namaz, oruç, zekât vb.) ibadetlerimi düzenli olarak yapmayı düşünüyorum.	14	21
(f) Diğer	7	11
T o p l a m	66	100
[Not: Bu soruda birden fazla seçenek işaretlenmiştir.]		

Tablo-2'de görüleceği üzere öznel dindarlık algıları bağlamında deneklerin kendilerini dinsel açıdan nitel olarak tanımlama biçimlerine bakıldığında ise elde edilen nicel veriler üzerine kısaca şu nitel analizler yapılabilir: [a] Deneklerin % 29'unun hac öncesi kişisel yaşamlarında inanç düzeylerinin yüksek olduğu ve buna bağlı olarak da dinsel pratiklerini tam olarak yapmaya çalıştıkları; [b] % 26'sının çocukluğunu dindar bir çevrede yaşamış olması sebebiyle dine karşı küçüklüğünden itibaren olumlu bir ilgisinin

olduğu; [c] % 21'inin hac tecrübesi sonrası dinsel pratiklerini daha dikkatli ve düzenli yapmayı düşündükleri; [d] % 7'sinin ise din konusunda çok fazla eksikliklerinin olduğu ve bu sebeple de hayatlarında olumlu anlamda yeni bir sayfa açmayı düşündükleri için hac yapmaya karar verdikleri saptanmıştır. Sözü edilen bu nicel veri oranının oldukça düşük olması, deneklerin hac öncesinde de dindarlık düzeylerinin yüksek olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Öte yandan deneklerin % 11'i ise, yukarıdaki şıklardan birisini ve/veya birkaçını işaretlemelerinin yanı sıra anket formundaki 'diğer' şikkını kullanarak öznel dindarlık algılarının çeşitli yönlerine (Kur'an-ı Kerim okuma eksikliği, nafile pratiklere vurgu, farkındalık kazanma) ilişkin bazı kişisel görüşler bildirmişlerdir. Bu bağlamda 'diğer' şikkı üzerinden görüş bildiren hacılardan bazılarının görüşleri şu şekilde örneklendirilebilir:

[/] "Fakat Kur'an okumasını bilmiyorum. Bu benim için şu andan sonra büyük bir eksiklik.Hac sonrası mutlaka öğrenmeye çaba göstereceğim." [K/57].

[/] "Elhamdülillah, bir müslüman olarak Rabbimizin rızasını kazanmak için ibadetlerime zen gösteriyordum. Hac ibadetimle beraber nafile ibadetlerimin de hayatımda olması gerektiğini düşünüyorum." [K/36].

[/] "Hac, ibadetlerim daha fazla huşu içinde yapmama vesile oldu. Örneğin, artık namaz kılarken Kâbe gözümün önüne geliyor ve kendimi oradaymışım gibi hissedebiliyorum. Bu inanılmaz bir duygu benim için." [K/24].

c.c. Veri Toplama Aracı

Bu araştırmada veri toplama aracı olarak, nitel araştırma deseninin doğasına uygun biçimde araştırmacı tarafından hazırlanan I. "Kişisel Bilgi Formu" ile II. "Hac Psikolojisi Açık-Uçlu Soru Formu" kullanılmıştır. Sözü edilen bu veri toplama aracının hazırlanması için kutsal topraklara hareket etmeden önce teorik çerçeveyi belirlemek amacıyla öncelikle literatür taraması yapılmıştır. Daha sonra ise Suudi Arabistan'daki hac organizasyonu süresi boyunca örneklem olarak kullanılan 2011 yılı İngiltere hac kafilesine araştırmacı tarafından "Hac Anlamak: Psikolojik Yaklaşımlar" isimli özel eğitim programı verilmiştir. Organizasyonun Medine dönemindeki programda öncelikle 5 gönüllü denek ile sözel mülakatlar yapılmış ve hac tecrübesinin psikolojik yönleri üzerine bu 5 denekten birer kompozisyon yazmaları istenmiştir. Daha sonra alınan bu kompozisyon örnekleri analiz edilerek anket formunda yer alması planlanan sorular oluşturulmuş ve yine gönüllü katılımcılarla bu sorular üzerinde karşılıklı tartışmalar yapılarak taslak anket formu ortaya çıkarılmıştır. Soruları kapsayan tematik konu başlıkları ve

içerikleri belirlendikten sonra hazırlanan açık-uçlu sorulara, Medine’den e-posta yoluyla Türkiye’deki alan uzman görüşleri alınarak son şekli verilmiştir.

Psikometrik özellikleri açısından iki ana bölümden oluşan ölçme aracının birinci bölümündeki (1) Kişisel Bilgi Formu’nda deneklere ilişkin sırasıyla ‘(a) cinsiyet, (b) yaş, (c) sosyo-ekonomik düzey, (d) medenî durum, (e) eğitim düzeyi, (f) meslek türü, (g) İngiltere’deki yaşam süresi, (h) İngiltere’ye göçten önceki yerleşim yeri ve (i) öznel dindarlık algısı’ olmak üzere toplam 9 adet demografik özelliği saptamak amacıyla sorulan sorular yer almaktadır. Öte yandan (11) “Hac Psikolojisi Açık-Uçlu Soru Formu”nda ise örnekleme yer alan deneklerin hac deneyimi ile ilgili “[a]-Bireysel Boyut-(Psikolojik)=Hac pratiğinin psiko-teolojik içerikli kişisel algıları” →{1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 20 numaralı sorular}; [b]-Toplumsal Boyut-(Sosyolojik)=Hac pratiğinin sosyo-psikolojik içerikli kişisel algıları” →{17, 18, 19} nitel veri toplamak amacıyla toplamda 20 adet açık-uçlu soru kullanılmıştır (bkz. Ek-1: Anket Formu).

c.d. Uygulama ve Analiz

İngiltereli Müslüman-Türk Diaspora hacıları üzerine nitel bir durum çalışması olarak tasarlanan bu çalışmada, katılımcıların kutsal mekân tecrübeleri üzerinden hac pratiğinin çeşitli yönlerine ilişkin kişisel algılarıyla ilgili bilgileri analiz etmek amacıyla nitel verilerin toplanmasında kullanılan anket formu, adı geçen hac kafilesinde resmi olarak ‘din görevlisi’ sıfatıyla araştırmacı tarafından aşağıdaki ardışık protokol izlenerek uygulanmıştır.

[a] -Uygulama Öncesi- Psikolojik Hazırlık Aşaması: Öncelikle, 23.10.2011 ile 24.11.2011 tarihleri arasında hac ibadetini yapmak üzere Suudi Arabistan’daki kutsal topraklarda bulunan İngiltere hac kafilesine anket uygulanması yapılmadan önce;

I. İngiltere’nin başkenti Londra’daki Heathrow Havalimanı’ndan hareket ettirilen 150 hacı adayından oluşan 2011 yılı İngiltere hac kafilesinin, öncelikle Türkiye ülke sınırları içerisindeki İstanbul Havalimanı’na ulaşımı sağlanmıştır. 23.10.2011 tarihinde Suudi Arabistan’ın şehri Cidde’ye uçuşundan önceki durak olan İstanbul Havalimanı’nda hac kafilesindeki erkeklere ihram giydirilerek hac ibadetine hazırlık pratiklerinin ilki yaptırılmıştır.

II. Suudi Arabistan’daki kutsal topraklara iniş yapıldıktan sonra Cidde’den Mekke’ye ulaşımının sağlandığı 24.10.2011 tarihinin akşamı ihramlı bir şekilde kfile Harem-i Şerif’e götürülerek ilk umre pratikleri yaptırılmıştır.

III. D.İ.B.'nin 2011 yılı hac organizasyonuna bağlı Suudi Arabistan'daki resmi programı çerçevesinde hacı adaylarını hac pratiğinin öncesinden organizasyon bitimine kadar teknik olarak bilgilendirmek ve psikolojik hazırluklarını sağlayabilmek amacıyla bazı kaynaklar kullanılarak (bkz. Altuntaş ve ark., 2010; Erul & Keleş, 2010, 2011; Öztürk, 2007; Süleyman, 2002) ve resmi 'özel vaaz-irşad programı'na ek olarak 'kafile din görevlisi' sıfatıyla araştırmacı tarafından tasarlanan 'Hacçı Anlamak: Psikolojik Yaklaşımlar' isimli özel eğitim programı, haftanın cumartesi, salı ve perşembe günlerinin akşamında seri seminerler şeklinde konaklanan otelin mescidinde ve/veya yemekhanesinde 2011 yılı İngiltere hac kafilesine uygulanmıştır. Sözü edilen özel eğitim programı kapsamında:

{a} Mekke Konaklaması – [25.10.2011-04.11.2011]: '(a) Hacdaki sembolleri anlamak; (b) çağırımı anlamak; (c) yolculuğu anlamak; (d) Mikat'ı anlamak; (e) ihramı anlamak; (f) yasakları anlamak; (g) telbiyeyi anlamak; (h) Kâbe'yi anlamak (i) tavafı anlamak; (j) Hacer-i Esved'i anlamak; (k) Mültezem'i anlamak; (l) Makam-ı İbrahim'i anlamak; (m) zenzemi anlamak; (n) sa'yi anlamak; (o) Arafat'ı anlamak; (p) vakfeyi anlamak; (r) Müzdelife'yi ve Meş'ari Haram'ı anlamak; (s) Mina'yı anlamak; (t) şeytan taşlamayı anlamak; (u) kurbanı anlamak; (v) ziyaret ve veda tavafını anlamak; (y) Hira'da inzivayı ve vahyi anlamak; (z) Sevr'de stratejiyi ve hicreti anlamak' ile

{b} Medine Konaklaması – [16.11.2011-23.11.2011]: '(a) Medine'yi yaşamak; (b) Hz. Muhammed (s.a.v.)'i anlamak' gibi konularda, İngiltere hac kafilesine araştırmacı tarafından özel olarak sözel sunum yapılmıştır.

IV. Kurban bayramından önce haccın farzlarından olan Arafat'ta vakfe yapmak amacıyla İngiltere hac kafilesi belirli bir organizasyon kapsamında Mekke'den Arafat'a çıkarılıp bir gece oradaki kafileye tahsis edilen çadırda gecelettirilerek arefe günü kafilenin toplu olarak Arafat'tan otobüsle Müzdelife'ye ulaşımı sağlanmış ve Müzdelife vakfesinin ardından yaya olarak Mina'dan şeytan taşlamak amacıyla Cemerât'a yürütülmüştür. Daha sonra arefe gecesini bayram sabahına bağlayan gece, şeytan taşlanıp otele götürülerek kafile ihramdan çıkarılmıştır.

V. Kurban bayramının ikinci ve üçüncü günlerinde iki grup olarak Kâbe'yi ziyaret tavafı programı kapsamında haccın tavafı ve sa'yi yaptırılmıştır. Yine aynı tarihlerde kafile toplu olarak otelden alınıp Cemerât'a şeytan taşlamak üzere götürülmüştür.

VI. 15.10.2011 tarihinde İngiltere hac kafilesinin Mekke'den ayrılmasından önce, veda tavafı yaptırılmıştır.

VII. Organizasyonun Medine döneminde İngiltere hac kafilesinin belirli bir program kapsamında 16.10.2011 tarihinde Medine'ye ulaşımı sağlanmış

olup aynı günün gecesinde toplu olarak kafile Mescid-i Nebeviye'ye götürülerek İslâm peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v.)'in kabrini ziyaret ve selamlaşma pratiği yaptırılmıştır.

VIII. 1980'li yıllardan bu yana Medine Araştırmaları Merkezi'nde uzman şehir tarihi araştırmacısı olarak çalışan ve 'Kutlu Şehir: Medine-i Münevvere' isimli eserin yazarı M. Mihr Ali Süleyman tarafından Taiba Culture Exhibition'da yer alan şehir planları ve üç boyutlu harita üzerinde 18.11.2011 tarihinde Cuma günü saat 20.00 ile 22.00 saatleri arasında 2011 yılı İngiltere hac kafilesine "Medine Şehir Tarihi: Hicret ve Hz. Peygamberi Anlamak" konulu psiko-sosyo-antropo-teolojik içerikli bir sunum yaptırılmıştır.

IX. Medine'de, 19.11.2011 tarihinde 14.00 ile 16.00 saatleri arasında Medine Şehir Müzesi ziyaret edilerek, hac kafilesine profesyonel bir rehber eşliğinde başta Mescid-i Nebevi olmak üzere şehir tarihi hakkında slayt ve harita destekli bir sunum yaptırılmıştır.

X. Son olarak, organizasyonun hem Mekke, hem de Medine dönemlerinde birer gün İslâm tarihi açısından önem taşıyan 'Mekke=Cennet'ül-Mualla, Mescid-i Cin, Arafat, Müzdelife, Mina, Hira ve Sevr Dağları; Medine=Cennet'ül-Baki, Mescid-i Gamâme, Medine İstasyonu, Mescid-i Kuba, Mescid-i Kibleteyn, Uhud Dağı ve Şehitliği, Mesacid-i Seb'a' gibi hacıların kutsal mekân tecrübesi yaşamalarına olanak sağlayacak tarihi kutsal mekânlar ziyaret ettirilerek araştırmacı tarafından gerekli açıklamalar yapılmıştır.

[b] Uygulama Aşaması: 2011 yılı İngiltere hac kafilesinin ikinci ve son konaklama yeri olan Medine-i Münevvere'de 19.11.2011 ile 22.11.2011 tarihleri arasında farklı zaman dilimlerinde ve farklı mekânlarda gönüllülük esasına dayalı olarak 30 kişi üzerinde anket uygulaması yapılmıştır. Ayrıca uygulama sürecinde araştırmacı tarafından deneklere, yapılan araştırma hakkında kısa bilgiler verilmiş ve form üzerinde anlaşılmayan noktalarda yönlendirmesiz gerekli açıklamalar yapılmıştır.

[c] Analiz Aşaması: Metodolojik olarak nitel desenli araştırmalarda (a) içerik ve (b) betimsel analiz olmak üzere iki temel yöntem söz konusudur. "Betimsel analiz, daha çok kuramsal anlamda çok açık bir temele sahip olan araştırmalarda kullanılırken; içerik analizi kuramsal anlamda belirgin olmayan temalar ve eğer varsa alt temaların oluşturularak analiz edilmesinde kullanılmaktadır" (Akdağ, 2009: 6). Dolayısıyla durum çalışması desenine sahip olan bu nitel araştırmada 'içerik analizi' tekniği kullanılmıştır. İçerik analizinde veriler, (ı) verilerin kodlanması, (ii) temaların bulunması, (iii) verilerin kodlara ve temalara göre düzenlenmesi ile (iv) bulguların analizi ve

yorumlanması' şeklindeki dört aşamada değerlendirilmektedir (Dağlı ve ark., 2009).

Anket sorularından alınan cevaplar kapsamında, analize uygun tema bildiriminde bulunan denek sayısı esas alınarak elde edilen nitel veriler, yukarıda belirtilen bu dört metodolojik analiz aşamasından geçirilerek saptanmıştır. Sözü edilen bu analiz sürecindeki kodlama işleminde, Microsoft Excel programında nicel karaktere çevrilen verilerdeki analiz işlemine konu olan denek sayıları, 'Bulgular' bölümündeki her bir alt başlıkta farklılaşmaktadır.

Ayrıca bu nitel araştırmada kullanılan açık-uçlu soruların yer aldığı anket formuna deneklerin verdiği yanıtlara ilişkin tespit edilen temalar oluşturulurken (a) verilen cevapların bu analize uygunluğu, (b) tema içerip içermemesi ve (c) birden fazla tema bildirmesi gibi durumlar (Akdağ, 2009: 6) dikkate alınarak analizler yapılmıştır. Bunun yanı sıra, nitel analizleri içeren alt başlıklarda örnekleme katılan deneklerin kişisel görüşlerinin nitel çözümünde, sadece bu araştırmaya özgü olarak {"kendi kişisel görüşleri" [cinsiyet/yaş]} şeklinde bir kodlama biçimi kullanılmıştır.

Öte yandan toplamda 35 denek üzerinde anket uygulaması yapılmış, fakat içeriklerinin doluluk oranları dikkate alınarak 8 adeti değerlendirme dışında tutulmuştur. Ayrıca ana ve alt tema eksenli oluşturulan nicel frekans tablolarının nitel analizleri, denek sayısı üzerinden değil de elde edilen nicel yüzdelik (%) dilim üzerinden yapılmıştır.

d. Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın bu bölümünde yer alan nitel bulgular, verilerin içerikleri dikkate alınarak -daha önce de sözü edildiği gibi- "[a]-Bireysel Boyut-(Psikolojik)" ve "[b]-Toplumsal Boyut-(Sosyolojik)" şeklindeki dikotomik bir ayırım üzerinden verilmiştir. Ayrıca, bu bölümdeki araştırma verileri, hacıların konuyla ilgili açık uçlu sorulara verdikleri cevaplar dikkate alınarak hazırlanmış için toplam denek sayısı, her bir tematik analizde farklılıklar gösterebilmektedir. Bunun yanı sıra frekans tabloları oluşturulurken ve hacılara ilişkin nitel değerlendirme örnekleri verilirken sadece bu çalışmaya özgü olarak "olumlu (+), olumsuz (-), genel (x) ve diğer (/)" ile "(a), (b), (c)..." şeklinde basit bir simgeleme sistemi kullanılmıştır. Son olarak, psikometrik açıdan elde edilen nitel bulguların nicel çözümlemeleri denek sayısı üzerinden değil de yüzdelik (%) dilim üzerinden yapılmıştır.

[a]-Bireysel Boyut-(Psikolojik):**Hac Pratiğinin Psiko-Teolojik İçerikli Kişisel Algıları**

Bu nitel çalışmaya katılan hacıların bireysel boyuttaki hac pratiğinin psiko-teolojik içerikli kişisel algılarına ilişkin elde edilen nitel veriler şöyledir:

1. Hac Öncesi Psikolojik Hazırloluşluk Durumu

Tablo-3: Hacıların hac öncesi psikolojik hazırloluşluk durumu

Te m a l a r	n	%
(a) (Evet) – Hazırloluşluk (+)	14	64
(b) (Hayır) – Hazırloluşluk (-)	7	32
(/) Diğer	1	4
T o p l a m	22	100

Yukarıda yer alan Tablo-3'deki hacıların hacca gelmeden önce psikolojik olarak kendilerini hac yapmaya hazır hissetme ve yapılan psikolojik hazırlıklar konusundaki kişisel algılarına ilişkin düşünceleri doğrultusunda ortaya çıkan temalara bakıldığında; bu konuda hacıların % 64'ü kendilerini hac öncesi psikolojik olarak hac yapmaya hazır hissettiklerini ifade ederken; % 32'si de kendilerini hazır hissetmeden hac pratiği yaptıklarını bildirmişlerdir. Öte yandan hacıların % 4'nün ise bu konuda birbirinden oldukça farklı görüşlere sahip oldukları saptanmıştır.

Hac öncesi psikolojik hazırloluşluk durumuna olumlu (+), olumsuz (-) ve diğer (/) şeklinde görüş bildiren hacıların konuya ilişkin kişisel değerlendirmeleri ise şöyle örneklendirilebilir:

[a] “Evet, açıkça söylemem gerekirse, hac konusunda çok kitap okumaya ve bilgi edinmeye çalıştım. Hacca gidip gelenlerle oturup hac üzerine çok konuşmaya çalıştım.” [K/39]; “...Hatime başladım. Tesbihler çekip Allah'ın evine getirmek için hazırlandım.” [K/24]

[b] “Hayır, diğer işlerimin yoğunluğundan yeterli hazırlığı yapamadım.” [E/46]; “Önceden herhangi bir hazırlığım olmadı. Çünkü hacca gelmem konusunda olaylar aniden gelişti. Kısmet oldu ve geldik.” [E/60]

[d] “Hiçkimsenin hiçbir zaman böyle bir ibadet için hazır olacağına inanmıyorum.” [E/54]; “Bir taraftan hacı olmak istiyordum, bir taraftan da kıyafet konusunda çelişki içindeydim. Hac öncesinde başım açık bir bayandım. Psikolojik olarak zorlandım açıkçası gelirken.” [K/57]

Kısaca, hac öncesi psikolojik hazırloluşluk konusunda örneklem grubundaki hacıların büyük bir kısmının olumlu, bir kısmının ise olumsuz görüşe sahip oldukları söylenebilir. Öte yandan az da olsa psikolojik hazırloluşluk konusunda farklı düşüncelere sahip hacıların olduğu da görülmektedir.

Özetle konuya ilişkin elde edilen nitel veriler; (a) kadın hacıların, erkeklerden daha fazla psikolojik olarak hazırlanma çabası içinde oldukları; (b) hac konusunda önceden psikolojik hazırlık yapılamamasına, günlük yaşama ilişkin planlama hatalarının (aniden karar verme, ekonomik yeterliliği son anda sağlama vs.) sebep olduğu, şeklinde yorumlanabilir.

2. Kâbe'nin İlk Görünüşünde Verilen Psikolojik Tepkiler ve Duygular

Tablo-4: Hacıların Kâbe'yi ilk gördüklerinde verdikleri psikolojik tepkiler ve duygular

T e m a l a r	n	%
(a) Heyecanlanma (teпки)	5	19
(b) Ağlama (teпки)	6	22
(c) Allah'a yakınlık hissi (duygu)	4	15
(d) Eşsiz/tanımsız deneyim (duygu)	9	33
(/) Diğer	3	11
T o p l a m	27	100

Konuyla ilgili Tablo-4'teki hacıların Kâbe'yi ilk gördüklerinde verdikleri psikolojik tepkiler ve duygular konusundaki kişisel algılarına ilişkin ortaya çıkan temalara bakıldığında; hacıların % 19'u Kâbe'yi ilk gördüklerinde aşırı düzeyde heyecanlandıklarını; % 22'si kendilerini tutamayıp hıçkırarak ağlamaya başladıklarını; % 15'i o anda Allah'a kendilerini çok yakın hissettiklerini; % 33'ü ise yaşanan bu anın kesinlikle tarif edilemeyecek kadar özel bir dinsel deneyim olduğunu bildirmişlerdir. Hacıların % 3'nün ise bu konuda birbirinden oldukça farklı görüşlere sahip oldukları görülmüştür.

Kâbe'nin ilk görünüşünde verilen psikolojik tepkiler ve duygular konusunda görüş bildiren hacıların kişisel değerlendirmeleri ise aşağıdaki gibi örneklendirilebilir:

[a] "Kâbe'nin resimlerden ve tv'den gördüğüm şekilde olmadığını gördüm. Avludan içeri girdiğimde her an karşıma çıkacakmış gibi hissettim ve heyecanlıydım. Yapacağım dualarımı aklımda tutmaya çalışıyordum derken birden karşımda görünce muhabbet ve gözyaşlarıyla duamı edip secdeye kapanıp şükür namazı kıldım." [K/36]; "Heyecanlı, ürkek bir durumdaydım. Bence dünya bir atom, Kâbe de onun çekirdeği ve insanlar da onun etrafında dönen elektronlar olsa gerek." [E/28]

[b] "Ağlamamak elde değildi. Sevinçle karışık bir ağlamaydı. Kilometrelerce ötelere gelerek karşıma yöneldiğim hayalim şimdi karşımdaydı..." [K/24]; "Allah'ın evini bu zamana kadar hep tv'den seyrediyordum. Dünya

gözüyle görmek beni çok ama çok heyecanlandırdı. Ağlamaktan başka bir şey yapamadım.” [E/37]

[c] “Çok ilginç bir andı benim için. İlk gördüğüm anda kendimi Rabbime, şu ana kadar hiç olmadığım şekilde yakın hissettim.” [K/41]

[d] “...yanında olmanın sevinci apayrı bir duygu. Anlatılması ve tarifi zor bir durumdu.” [K/53]; “...çok farklı bir duygu. İnsan her şeyi unutuyor bir anda. Sadece seyir ettim ve Rabbimi düşündüm.” [E/42]

[e] “Kâbe’yi ilk gördüğümde bir rüya gibiydi. Şaşırdım. Hayret ettim. ‘Allahım bunu bana gösterdin sonsuz şükürler olsun’ dedim.” [E/47]

Özetle, Kâbe’nin ilk görünüşünde verilen psikolojik tepkiler ve duygular konusunda hacıların büyük bir kısmının bu tecrübeyi ‘eşsiz/tanımsız deneyim’ olarak betimledikleri söylenebilir. Bunun yanı sıra yukarıdaki temaların dışında ‘şükür, hüznün, ürperti’ vb. türden farklı dinsel deneyim içeriğine sahip hacıların olduğu da görülmektedir. Kısaca konuya ilişkin elde edilen nitel veriler; (a) temelde Kâbe’yi ilk kez gören hacıların duygu yükü ağır çok-boyutlu ve karmaşık bir dinsel deneyim yaşadıkları; (b) bu dinsel deneyimin, tanımlanan baskın temalar olmasına rağmen hemen tüm hacıların sözü edilen ana temaları birlikte hissetmelerine neden olduğu, tarzında yorumlanabilir.

3. Kâbe’nin İlk Görünüşünde Yapılan Dua İçerikleri

Tablo-5: Hacıların Kâbe’yi ilk gördüklerinde yaptıkları duaların içerikleri

Temalar	n	%
(a) Klasik/Arapça dualar	4	16
(b) Affedilme	8	32
(c) Tüm duaların kabulü	5	20
(d) Bireysel talepler	5	20
(/) Diğer	3	12
T o p l a m	25	100

Yukarıda yer alan Tablo-5’deki hacıların Kâbe’yi ilk gördüklerinde yaptıkları duaların içeriklerine ilişkin ortaya çıkan temalara bakıldığında; bu konuda hacıların % 16’sı Kâbe’yi ilk gördüklerinde bildikleri klasik/Arapça dualardan okuduklarını; % 32’si o ana kadar işlemiş oldukları tüm günahların affedilmesini istediklerini; % 20’si o ana kadar yapmış oldukları ve o andan sonra da yapacak oldukları duaların kabulünü istediklerini belirtirken; diğer % 20’si de kendileri ve çocukları için ‘sağlık, afiyet, mutluluk ve helal kazanç’ gibi bireysel taleplerde bulduklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca hacıla-

rın % 12'sinin ise bu konuda birbirinden oldukça farklı dualar ettikleri saptanmıştır.

Kâbe'nin ilk görünüşünde yapılan dua içeriklerine ilişkin hacıların kişisel değerlendirmeleri ise şöyle örneklendirilebilir:

[a] "Diyane't'in vermiş olduğu dua kitabında yazılı olan Arapça duaları kitaptan okudum." [E/57]

[b] "Ya Rabbi! Şimdiye kadar işlediğim günahları affet ve bundan sonra işleyeceğim günahları da affet." [E/53]; "Rabbim'e yaklaşıcağım en yakın yere geldiğimi düşünüp şöyle dua ettim: Allah'ım cemalini ahirette seyretmeyi nasip et. Tüm müslümanlarla beraber beni de affet." [K/34]

[c] "Ey güzel Allah'ım! Bugüne kadar yaptığım ve bundan sonra yapacağım dualarımı kabul et." [E/39]; "...Rabbim! Bu kutsal topraklarda yapacağım bütün dualarımı kabul eyle..." [K/42]

[d] "...Ya Rabbi! Önce aileme ve çocuklarıma sonra vatanımıza huzur ver. Buraya gelmek isteyenleri çağır. Dua bekleyen hastalarına şifalar ver. Geçmişlerimize rahmet eyle." [K/57]; "...kudretli Rabbül-Âlemin! Bana, çoluğuma, çocuğuma, torunlarıma, gelinlerime sağlık, sıhhat, huzur ve helal kazançlar ver." [K/55]

[e] "Yorum yok. Bu özelime girer. Yazamam." [E/34]; "...Yüce Rabbim! Kâbe'nin yüceliğini, saygınlığını, şerefini, heybetini artır. Biz kullarının da..." [E/46]

Kısaca, Kâbe'nin ilk görünüşünde yapılan dua içerikleri konusunda örneklem grubundaki hacıların büyük bir kısmının 'affedilme' içerikli dualar ettikleri söylenebilir. Öte yandan 'tüm duaların kabulü' ile 'bireysel talep' içerikli temaların aynı oranda yer aldığı görülmektedir. Özetle konuya ilişkin elde edilen nitel veriler; (a) hacıların 'bugüne kadar yaptıkları ve bundan sonra yapacak oldukları tüm duaların kabulü' şeklindeki dua içeriklerine dayanan temanın önceden duyuma dayalı olarak pragmatik/yararçı bir yaklaşımla yapılmış olabileceği; (b) buna karşın yüzdesi az da olsa 'diğer' kategorisinde yer alan 'İslâm aleminin birlik ve beraberliği' ile 'kutsal topraklara gelmek isteyip de gelemeyenlerin de en kısa zamanda gelmeleri' için yapılan dua içeriklerinin ise dua fenomenine daha derin/kuşatıcı bir yaklaşım içerdiği, şeklinde yorumlanabilir.

4. Hac Pratiğinin Psiko-Teolojik Açıdan Etkileyen Yönleri

Tablo-6: Hacların hac pratiğini yaparken etkilendikleri yönler

Temalar	n	%
(a) Manevî/dinsel atmosfer	9	35
(b) Dinsel semboller ve ritüeller	7	27
(c) Birlik duygusu	6	23
(f) Diğer	4	15
Toplam	26	100

Konuyla ilgili Tablo-6'daki hac pratiğinin psiko-teolojik açıdan etkileyen yönleri konusundaki kişisel algılarına ilişkin düşünceleri doğrultusunda ortaya çıkan temalara bakıldığında; hacıların % 35'i hac pratiğini yaparken/hac tecrübesi yaşarken ortaya çıkan manevî/dinsel atmosferin; % 27'si Kâbe ve Hz. Muhammed'in kabri gibi dinsel semboller ile tavaf, sa'y ve şeytan taşlama gibi haccın ritüllerinin; % 23'ü de renk, dil farkı gözetmeksizin İslâm dünyasının bir araya gelmesinden ortaya çıkan birlik duygusunun kendilerini etkilediğini vurgulamışlardır. Hacıların % 15'nin ise bu konuda birbirinden farklı görüşlere sahip oldukları tespit edilmiştir.

Hac pratiğinin psiko-teolojik açıdan etkileyen yönleri konusunda görüş bildiren hacıların kişisel değerlendirmeleri ise aşağıdaki gibi örneklendirilebilir:

[a] "Ağlamanın ve gülmenin aynı anda yaşadığı bir atmosfer olması." [K/58]; "En çok Kâbe'nin etrafında tavaf eden hacıların seyretmek etkiledi. Çünkü ateş böceği misali pervane gibi dönüyorlar. Bu tarif edilemez bir şey. Sanki Allah (c.c.) ile iletişim kurup kendilerinden geçiyorlardı." [E/47]; "...madde dünyasından soyunup arınarak sonsuzluğun içine, okyanusun diplerine dalıp sonsuz güzellikleri zorluk ve meşakkatlerle birlikte yaşamak..." [K/43]

[b] "En çok tavaf ibadetinden etkilendim. Anladım ki Kâbe tavafsız, Mekke de Kâbe'siz düşünülemez. Mekânsal hiçbir güzelliği olmayan Mekke'de sadece Allah'ın çağrısı için milyonlarca müslüman ile beraber olmanın hazzını ifade etmek gerçekten güç bir durum." [K/36]

[c] "Farklı dilde ve farklı renkte binlerce insanın Allah huzurunda aynı yakarıшта bulunması. Af dilemesi. Bütün sıkıntılara rağmen ardından gelecek olan kolaylığı sabırla beklemesi." [K/24]; "Tüm dünya müslümanlarının

aynı duygularla aynı yerde ve aynı amaç için buluşmaları oldukça etkileyici. İhramlı hacılar bana mahşer yerini hatırlattı. Sanki kefenleri içinde dirilmiş insan toplulukları gibi.” [K/51]

[e] “Kâbe, Arafat, şeytan taşlama, herkeste tek tip giyim. Dünyalık adına rütbe yok, millet yok. Kısacası, herkes er, herkes eşit.” [E/29]; “Hacıların birbirlerini sabırla kollamaları, himaye etmeleri... Arafat ve Müzdelife tam bir mahşer idi.” [E/46]; “Arafat, Müzdelife ve Cemerât’ın çok yoğun oluşu. İnsanların birbirleriyle saygısızca itişip kakışmaları beni etkiledi.” [E/53]

Özetle, psiko-teolojik açıdan etkileyen yönleri konusunda hacıların nicel çoğunluğunun kutsal mekân tecrübesi olarak hac pratiğinin manevî/dinsel atmosferinden etkilendikleri vurgulanabilir. Kısaca konuya ilişkin elde edilen nitel veriler; (a) dinsel sembol ve ritüeller ile birlik duygusunun da etkileşim temaları arasında olduğu; (b) tanımlanmış ana temaların yanı sıra konuyla ilgili ‘eşitlik duygusu, değer (sabretmek) farkındalığı ve pratiğin organizasyonel açıdan olumsuz yönleri’ gibi ara (diğer) temaların da var olduğu, biçiminde yordanabilir.

5. ‘Arafat Vakfesi’ Deneyiminin Anlamlandırılması

Tablo-7: Hacıların ‘Arafat vakfesi’ deneyimine ilişkin anlam kategorileri

T e m a l a r	n	%
(a) Eşsiz bir deneyim	4	15
(b) Mahşer/Yeniden Diriliş’in provası	12	46
(c) Günahlardan arınma	7	27
(/) Diğer	3	12
T o p l a m	26	100

Yukarıdaki Tablo-7’de hacıların ‘Arafat vakfesi’ deneyiminin anlamlandırılması konusundaki kişisel algılarına ilişkin düşünceleri doğrultusunda ortaya çıkan temalara bakıldığında; bu konuda hacıların % 15’i Arafat deneyimini eşsiz/tarifi imkânsız bir tecrübe olarak ifade ederken; % 46’sı da İslâm eskatolojisi’nde yeniden dirilişi vurgulayan Mahşer’in dünyadaki provası; % 27’si ise çok özel bir günahlardan arınma duygusu olarak tanımlamışlardır. Hacıların % 12’sinin ise bu konuda birbirinden farklı görüşlere sahip oldukları tespit edilmiştir.

‘Arafat vakfesi’ deneyiminin anlamlandırılmasına ilişkin hacıların kişisel değerlendirmeleri ise şöyle örneklendirilebilir:

[a] “Ömrüm boyunca unutamayacağım eşsiz bir andı. İnsanoğlunun yer-yüzünde bir hiç olduğunu kabul edip Rabbi’nin huzurunda affedilmek için yalvarması ve aynı duygular içindeki müslüman kardeşlerinin de âmin de-

meleri. Bunlar tarif edilemez anlardı benim için.” [K/24]; “Arafat duaların kabul olduğu kutsal bir mekân bana göre. Orada olmak, dualara iştirak etmek, duyguları gözyaşları içinde yoğun yaşamak, kısacası bu vakfeyi hayatımızda yeniden diriliş yapabilmek...” [K/43]

[b] “Mahşer gününün bir provası olarak gördüm ve insanların tekrar dirişini hissettim.” [E/51]; “Arafat vakfesi anlatılırdı bize hep. Fakat gördüm ki anlatılmaz yaşanır burası. Yaşandı Allah’ın izniyle. Bir diriliş ve Mahşer alanı, bir içe dönüş yaptıklarım ile hesaplaşma zamanı oldu. Kendimi hesaba çekme zamanı, sorgulama ve cevap bulma zamanı oldu benim için.” [E/37]

[c] “Kendimi annemden o gün doğmuş gibi hissettim” [E/47]; “Milyonlarca dünya müslümanının aynı anda ve yerde Allah’a yalvarıp, hiçliğimizi hissedip yaradanımızın affına sığınmak, yalvarıp bağışlanma istemek, tekliği ve birliği hissetmek muazzam bir lutuf, anlatamayacağım kadar güzel bir zaman dilimiydi.” [K/48]

[d] “Allah’a ruhlar âleminde verdiğimiz kulluk sözünü yenilemek” [E/32]; “Arafat vakfesi bana Peygamber efendimizin çektiği zorlukları hatırlattı. O gün ben çok hasta olduğum için Müzdelife’den Cemerât’a kadar olan yolculuğumu hiç unutmuyacağım. Arkadaşların kollarında olmasaydım ezilebilirdim.” [K/57]

Kısaca, ‘Arafat vakfesi’ deneyiminin anlamlandırılması konusunda örneklem grubundaki hacıların büyük bir kısmının sözü edilen bu tecrübeyi Mahşer/Yeniden Diriliş’in bir provası şeklinde algıladıkları; yine önemli bir kısmının da günahlardan arınma şeklinde tanımladıkları görülmektedir. ‘Diğer’ kategorisindeki alt temalara bakıldığında ise hacıların sözü edilen bu pratiği İslâm teolojisinde teknik bir kavram olan ‘Ahd-i Misak (bkz. A’raf Suresi: 172) ve zorluk, sıkıntı’ şeklinde betimledikleri saptanmıştır. Özetle Arafat vakfesi tecrübesi, hacılar tarafından, semboller ibadeti hac pratiğinin amacına uygun olarak (a) Mahşer’i hatırlatması ve (b) günahlardan arınma şeklinde anlamlandırılmıştır.

6. ‘Şeytan Taşlama’ Pratiğinin Yorumlanması

Tablo-8: Hacıların ‘şeytan taşlama’ pratiğine ilişkin yorum kategorileri

Temalar	n	%
(a) Şeytana karşı sembolik savaş pratiği	10	40
(b) Şeytanî düşünceden arınma çabası	12	48
(/) Diğer	3	12
Toplam	25	100

Konuyla ilgili Tablo-8'deki hacıların 'şeytan taşlama' pratiğine ilişkin kişisel algıları doğrultusunda ortaya çıkan temalara bakıldığında; hacıların % 40'ı bu taşlama ritüeli ile şeytana karşı sembolik de olsa bir savaş pratiği yaptıklarını ifade ederken; % 48'i de benliklerindeki her türlü şeytanî düşüncelerden arınma çabasına girdiklerini belirtmişlerdir. Hacıların % 12'sinin ise bu konuda birbirinden farklı görüşlere sahip oldukları saptanmıştır.

'Şeytan taşlama' pratiğinin yorumlanması konusunda görüş bildiren hacıların kişisel değerlendirmeleri ise aşağıdaki gibi örneklendirilebilir:

[a] "İçimdeki şeytanı taşıdığımı hissettim. Her ne kadar sembolik de olsa attığım her taş, bana sürekli vesvese veren, oyalayan, aldatan şeytana idi. Böylelikle şeytanı taşlarken amacım, şeytanı bundan sonraki hayatımdan uzaklaştırabildiğim kadar uzaklaştırmak, hatta kovmaktı." [E/37]; "...nefsimden, kibrimden, sevmediğim tüm kötü yönlerimden bıktığım için acısını şeytandan çıkardım. Onu taşıdım. Taşları çok hızlı ve öfkeli attım. Otele dönüşümdeki huzurum tarifsizdi." [K/24]

[b] "Şeytan taşlama esnasında çok heyecan yaptım. Kötü ve şeytani düşüncelerimden arınarak bundan sonra temiz bir hayat yaşamayı ümit ederek mutlu oldum." [E/53]; "Her taş attığımda kendimi şeytanî düşüncelerden arındırdığımı hissettim. Çünkü Rabbime verdiğim sözde ve tövbede bir daha şeytanî işlerle meşgul olmayacağımı söyledim. Hayatımın bundan sonraki kısmında şeytana uymadan tertemiz olarak Rabbime kavuşmayı arzu ediyorum." [K/34]

[c] "Hac ibadetimle ilgili bir görevi daha yapmanın huzurunu yaşadım. Çünkü bu iş de hacın gereklerinden biriydi." [E/39]; "...şeytan taşlarken günümüzün getirdiği şartlanmaları, tabiatımızı, alışkanlıklarımızı, kısacası nefsimizin en büyük şeytanımız olduğunu düşündüm..." [K/48]

Özetle, 'şeytan taşlama' pratiğinin yorumlanması konusunda hacıların büyük bir kısmının bu ritüeli, benliklerinde bulunan şeytani düşüncelerden arınma olarak tasvir ettikleri görülmektedir. Nicel olarak yine bu orana yakın bir oranda da, hacıların bu pratiği şeytana karşı sembolik bir savaş olarak algıladıkları saptanmıştır. Bunun yanı sıra yukarıdaki bu temel temaların dışında ara temalar olarak söz konusu bu pratiğin 'benlik analizi ve hacda yapılması gereken rutin bir sembolik pratik' şeklinde algılandığı da kaydedilmiştir. Kısaca konuya ilişkin elde edilen nitel verilerin; (a) hac pratiğinde en önemli sembolik ritüellerden birisi olan şeytan taşlamanın hac psikolojisi bağlamında amacına uygun bir şekilde yorumlandığı; (b) sonuçları açısından ise yaptıkları taşlamanın şeytana karşı girişilen bir savaşı sembolize ettiği, attıkları her bir taşın benliklerindeki kötülükleri giderme amacı taşıdığı söylenebilir.

7. İslâm Peygamberi Kabrinin İlk Ziyaret Edilişindeki Duygulanım Durumu

Tablo-9: Hacıların İslâm Peygamberinin kabrini ilk ziyaret edişlerindeki duygulanım durumları

Temalar	n	%
(a) Psiko-fizyolojik yakınlık duygusu	11	42
(b) Şükür ve huzur duygusu	8	31
(c) Eşsiz/tarifsiz bir deneyim	4	15
(f) Diğer	3	12
Toplam	26	100

Yukarıda yer alan Tablo-9'daki hacıların İslâm Peygamberi kabrinin ilk ziyaretindeki duygulanım durumlarına ilişkin düşünceleri doğrultusunda ortaya çıkan temalara bakıldığında; hacıların % 42'si kendilerini Hz. Muhammed (sav)'in kabrini ilk ziyaretlerinde 'huzura çıkma' türünden bir psiko-fizyolojik yakınlık duygusu hissettiklerini ifade ederken; % 31'i de şükür ve huzur türünden bir duygulanım içerisine girdiklerini bildirmişlerdir. Bunun yanında hacıların % 15'inin sözü edilen bu duyguyu tarifi zor bir yaşantı olarak tasvir ettikleri; % 12'sinin ise, bu konuda birbirinden oldukça farklı görüşlere sahip oldukları saptanmıştır.

İslâm Peygamberi kabrinin ilk ziyaretindeki duygulanım durumuna ilişkin hacıların kişisel değerlendirmeleri ise şöyle örneklendirilebilir:

[a] "Efendiler efendisine bu kadar yakın olmak çok güzel bir duyguydu. Onu ilk selamladığımda ümmetimden C... beni ziyarete gelmiş deyip tebesüm etmiş midir acaba diye farklı bir his oluştu içimde." [K/33]; "...O'nun huzuruna çıkmak büyük bir nimetti benim için. Ravza'ya her varışımda sanki efendimizi bir yerlerde göreceğim gibi geldi hep. Sevindim. Her ayrıldığımda ise üzüntü ve gariplik çöktü içime." [E/47]

[b] "Özlem ve heyecan. Göremediğim, özlediğim ve sesini duymak isteyip de duyamadığım için üzüntü duydum. Bir yandan da şükür, huzur ve huzur ve huzur duygusu hissettim." [E/32]; "Türkiye'de iken her 'Medine'ye varamadım' ilahisini dinledikçe duygulanır ve ağlardım. Ve işte bu şehre geldim. Şu anda buradayım. Bu ne güzel bir uhrevî duygudur. Hâlâ rüyada gibiyim. Ne mutlu ki Allah nasip etti buradayız. Büyük bir huzur hissettim içimde." [K/57]

[c] "...o anda ağlamaktan hiçbir şey düşünemedim. Bence bu duyguyu anlatmak çok zordur." [E/50]; "...peygamberimizin bizleri o anda gördüğünü düşündüm. Ama sevinçle karışık bu duygu anlatılacak gibi bir şey değil." [E/41]

[d] “Benim Ravza konusunda bilgim eksikti. Ravza’ya girişte Peygamberimizin kabrini hemen göreceğimi düşünüyordum. Göremeyince biraz şaşkırdım. Ama yine de çok feyiz aldım.” [K/57]; “Yeryüzünde herkese kısmet olmayan Peygamberimizi selamlama şerefine ulaşmanın gururunu yaşadım.” [E/49]

Kısaca, İslâm Peygamberi kabrinin ilk ziyaretindeki duygulanım durumu konusunda örneklem grubundaki hacıların büyük bir kısmının ‘huzura çıkma’ içerikli psiko-fiziksel yakınlık duygusu hissettiği söylenebilir. Özetle konuyla ilgili; (a) tespit edilen ana temalar kapsamında hacıların önemli bir diğer kısmının da bir önceki duygulanım durumuyla yakından ilgili olan ‘şükür ve huzur’ duygusu hissettikleri; (b) ara temalar bağlamında ise ‘bilgi eksikliğine bağlı şaşkınlık’ ve ‘seçilmişlik’ gibi duygulanım durumlarının ortaya çıktığı vurgulanabilir.

8. Kutsal Şehirlerin (Mekke-Medine) Psikolojik Etkileyciliği

Tablo-10: Hacıların kutsal şehirlerden (Mekke-Medine) psikolojik olarak etkilenme durumları

Temalar	n	%
(a) Mekke	12	46
(b) Medine	3	12
(c) Mekke+Medine	10	38
(/) Diğer	1	4
Toplam	26	100

Konuyla ilgili Tablo-10’daki hacıların kutsal şehirlerden (Mekke-Medine) psikolojik olarak etkilenme durumları konusundaki kişisel algılarına ilişkin ortaya çıkan temalara bakıldığında; hacıların % 46’sı kutsal topraklarda buldukları süre içerisinde kutsal mekân tecrübesi bağlamında Mekke şehrinde; % 12’si Medine şehrinde; % 38’i ise hem Mekke hem de Medine şehirlerinden psikolojik olarak etkilendiklerini bildirmişlerdir. Hacıların % 4’ünün ise bu konuda birbirinden farklı görüşlere sahip oldukları tespit edilmiştir.

Kutsal şehirlerden (Mekke-Medine) psikolojik etkilenme durumu konusunda görüş bildiren hacıların yukarıda belirlenen temalar bağlamında kişisel değerlendirmeleri ise aşağıdaki gibi örneklendirilebilir:

[a] “Mekke’den çok etkilendim. Kâbe ve çevresi çok başka bir mekândır. İnsan kendini herşeyden soyutlayıp Allah’ın evinde kendini yaratan ile başbaşa hissediyor. Bu, muhteşem bir duygudur.” [K/42]; “Daha çok Mekke’den etkilendim. İslâm tarihine baktığımızda yüce dinimizin tohumları bu

coğrafyada atılmıştır. Dinimize karşı en büyük direnç yine bu beldede olmuştur.” [E/56]; “Mekke’den daha fazla etkilendim. Harem-i Şerif dev ve büyüleyici bir mekân. Özellikle tavaf eden müslümanları üst kattan seyrettiğimimde içime doğru farklı bir manevî akım hissettim.” [E/54]

[b] “Medine’den daha çok etkilendim. Allah’ın evinin Mekke’de olmasına rağmen bu şehrin bakımsızlığı beni çok üzdü. Medine’yi ise daha medeni ve nurlu bir şehir olarak gördüm.” [E/41]; “Efendimizin Mekke’de üzücü zamanlar geçirmesi, ona yapılanlar aklıma geldikçe bende çok üzüldüm. Ama O’nun Medine’de huzur bulması, orada karşılaşımının heyecanı bile çok mutlu ediyor beni. Medine daha sakin ve huzur veren güzel bir şehirdir.” [K/31]

[c] “İnsanoğlunun bence böyle bir ayrıma girmemesi lazım. Kutsal topraklar Mekke ve Medine, Allah’ın insanlığa birer hediyesidir. Kıymetini bilmek lazımdır.” [E/37]; “Ayrım yapmak çok zor. Ayrı ayrı güzellikler. Kâbe’yi izlemek, görmek bir güzellik, Medine’de peygamber yanında huzuru tatmak ayrı bir güzelliktir.” [E/33]

[e] “...bu konu çok tartışılır diye düşünüyorum.” [E/39]

Özetle, Kutsal şehirlerden (Mekke-Medine) psikolojik etkilenme durumu konusunda hacıların nicel çoğunluğunun kutsal mekân tecrübesi bağlamında Mekke şehriden etkilendikleri görülmektedir. Kısaca konuya ilişkin elde edilen nitel verilere bakıldığında; hacıların Mekke şehriden ‘Kâbe’nin varlığı, hac pratiklerinin bu şehirde yapılması, Peygamberler tarihinin bu şehirde başlaması gibi sebeplerden; Medine şehriden ise ‘İslâm Peygamberi kabrinin bu şehirde olması, huzur vermesi’ gibi sebeplerden etkilendikleri söylenebilir. Öte yandan hacıların ‘birisinin diğerine tercih edilemeyeceği, her bir şehrin manevî özelliğinin ve güzelliğinin ayrı olması düşüncelerini her iki şehirden etkilenme sebepleri olarak göstermek mümkündür.

9. Hac Pratiği Süresince En Çok Yapılan Tematik Dua Konuları-Metinleri

Tablo-11: Hacıların hac pratiği süresince en çok yaptıkları tematik dua konuları

Temalar	n	%
(a) Günahların bağışlanması	10	38
(b) Sağlıklı bir yaşam	7	27
(c) Dünya-ahiret mutluluğu	4	15
(d) İslâm dünyasının birliği	3	12
(f) Diğer	2	8
T o p l a m	26	100

Yukarıda yer alan Tablo-11'deki hacıların hac pratiği süresince en çok yaptıkları tematik dua konularına ilişkin ortaya çıkan temalara bakıldığında; hacıların % 38'i hac ibadeti süresince daha çok günahlarının bağışlanması konusunda dua ettiklerini; % 27'si sağlıklı bir yaşam; % 15'i de dünya ve ahiret mutluluğu istediklerini belirtirken; yine % 12'si de İslâm dünyasının birliğini arzuladıklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca hacıların % 8'inin ise bu konuda birbirinden farklı tematik dua konularına sahip oldukları saptanmıştır.

Öte yandan hac pratiği sürecinde en çok yapılan tematik dua konularının yanı sıra hacıların kutsal topraklarda kaldıkları süre içerisinde en çok yaptıkları dualara ilişkin örnek metinler ise şu şekildedir:

[x] “Ya Rabbim! Eksiklerimi tamamla.” [K/58]

[x] “Allah'ım! Doğruyu ve yanlışı ayırma kabiliyeti ver. Cennetine girip cemalini görmeyi nasip eyle. Haccımızı kabul eyle. Memleketime döndüğüm zaman da bir an bile olsa hacı olduğumu unutturma” [K/24]

[x] “Ya Rabbi! Kıyamet günü bizleri rezil etme. Son nefeste iman ile iyi ve hayırlı bir şekilde sana şehit olarak gelmeyi nasip et. Hem bu dünyada, hem öbür dünyada kazananlar olmayı ve salih kullarının arasına girmeyi, cemalini görmeyi nasip et.” [K/36]

[x] “Yaratan Rabbim! Aciz bir kulunum. Sen beni affet. Çocuklarımı ve torunlarımı doğru yoldan ayırma. Onların acısını bana gösterme. Ölmüş olan anneme ve babama kabir azabı çektirme ve onlara cennetinden bir köşe ver.” [E/55]

[x] “Ya Rabbim! Sen affedicisin beni de affet. Sana layık bir kul olmam için güç, kuvvet ver. Rızı olduklarının arasına beni de al. Hem bu dünyada hem de ahirette iyilik ver. Sağlık, sıhhat, afiyet ver bizlere. Çoluğumun çocuğumun iyi yetişmesini nasip eyle. Onları namaz kılanlardan et.” [K/34]

[x] “Ya Rabbim! Annemi, babamı, eşimi ve çocuklarımı, kardeşlerimi ve diğer akrabalarımı her türlü kaza, bela ve olumsuzluklardan, şeytan ve şeytanlaşmış insanların şerrinden korusun. Sağlık, sıhhat, afiyet ve yaşama sevinci ver.” [E/51]

[x] “Ya Rabbim! Kalpleri evirip çeviren sensin. Kalplerimizi kendine yönelt. Sen affı seversin, senin affın boldur. Biz kullarını affet. Hidayete ve vahdete kavuştur.” [E/46]

[x] “Ya Rabbim! İslâm'a ve müslümanlara yardım eyle.” [E/30]

[x] “Güzel Allah'ım! Beni, anamı ve babamı kulluğuna kabul buyur. Bize dünya ve ahirette güzellikler, mutluluklar ver ve bizi cehennem azabından korusun.” [E/47]

[x] “Ya Rabbim! Bizler günahkâr kullarız. Bizleri affet, günahlarımızı bağışla. Kapına geldik, evindeyiz bizleri boş çevirme.” [E/49]

[x] “Ya Rabbim! Beni, ailemi, milletimi, devletimi ve sana inananları koru. Bizleri bağışla, bizlerin dünya ve ahiret işlerini düzelt. Bizleri cennet ve cemalinle şereflendir. Mağfiretinden mahrum etme. Efendimizin şefaatine nail eyle bizleri. Âmin.” [K/42]

Kısaca, hacıların en çok yaptıkları duaların içerikleri nicel olarak analiz edildiğinde tematik olarak; “sağlık, mutluluk, hayırlı evlat, iş-güç rastlığı, aile huzuru, affedilmek/bağışlanmak, İslâm âleminin birlik ve beraberliği, başarı, helâl kazanç” gibi konularda dua ettikleri saptanmıştır. Ancak nicel olarak hacıların hac pratiği süresince en çok yaptıkları tematik dua konularının sırasıyla ‘günahların bağışlanması; sağlıklı bir yaşam, dünya-ahiret mutluluğu, İslâm dünyasının birliği’ konularında olduğu görülmektedir. Ayrıca, katılımcılara sorulan ilgili soru tipinin özelliğine göre bu alt başlık altında yapılan nitel analizlerde tematik örneklendirme yapılmamıştır. Bunun yerine örnek olarak genel dua metinleri verilmiştir. Sözü edilen bu metinlere bakıldığında ise yapılan duaların sade/yalın ve psikolojik açıdan etkileyici ve kuşatıcı oldukları dikkati çekmektedir.

Kaynakça

- Adam, B. (1989). *Dinlerde hac ibadeti üzerine bir araştırma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akdağ, H. (2009). İlköğretim 6. ve 7. sınıf sosyal bilgiler öğretim programının öğrenci görüşlerine göre değerlendirilmesi-(Konya ili örneği). *S.Ü.S.B.E. Dergisi*, 21, 1-14.
- Altuntaş, H. ve ark. (2010). *Hac ilmihali* (8. Baskı). Ankara: D.İ.B. Yayınları.
- Aydın, A. R. (2009). İnanma ihtiyacı ve dinî ritüellerin psikolojik değeri. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9 (3), 87-99.
- Bakkal, A. (2007). Hz. İbrahim ve hac. A. Bakkal (Ed.), *I. Hz. İbrahim Sempozyumu Bildirileri* [içinde], (ss. 123-148). Şanlıurfa: Ş.U.R.K.A.V. Yayınları.
- Bilgin, N. (2003). *Sosyal psikoloji sözlüğü*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Cerrahoğlu, İ. (1970). Kur’an-ı Kerim’de hac. *D.İ.B. Dergisi*, 9 (102-103), 361-371.
- Certel, H. (1994). Psikolojik yaklaşımla hac ibadeti. *Türk Yurdu*, 84, 14-20.
- Certel, H. (1998). İslamî ibadetlerin psiko-sosyal işlevleri. *E.K.E.V. Akademi Dergisi*, 1 (3), 149-156.
- Certel, H. (1999). Dinî hayatta ibadetin yeri ve önemi. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2 (4), 209-222.
- Certel, H. (2003). Hacda strese yol açan sebepler. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 12, 199-213.
- Dağlı, G. ve ark. (2009). Üniversite yöneticilerinin bilgi yönetimi araçlarını kullanma yeterlilikleri ile ilgili nitel bir çalışma: KKTC örneği. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 9 (3), 1237-1290.

- Demir, F. (2007). Hac kurbanı. M. Bulut (Ed.), *Türkiye’de Hac Organizasyonu Sempozyumu Bildirileri* [içinde], (ss. 375-382). Ankara: D.İ.B. Yayınları.
- Eraslan, S. (2007). Kâbe ve Mescidü’l-Haram. A. Bakkal (Ed.), *I. Hz. İbrahim Sempozyumu Bildirileri* [içinde], (ss. 217-221). Şanlıurfa: Ş.U.R.K.A.V. Yayınları.
- Erul, B. & Keleş, E. (2010). *Haccı anlamak: Haccın hikmetleri ve yapılışı* (8. Baskı). Ankara: D.İ.B. Yayınları.
- Erul, B. & Keleş, E. (2011). *Kutsal iklimde dua: Hac esnasında yapılabilecek dualar* (10. Baskı). Ankara: D.İ.B. Yayınları.
- Gartner, J. (1996). Religious commitment, mental health, and prosocial behavior: A review of the empirical literature. In E. P. Shafranske (Ed.), *Religion and the Clinical Practice of Psychology* (pp. 187-214). Washington, DC: American Psychological Association.
- Gartner, J. ve ark. (1991). Religious commitment and mental health: A review of the empirical literature. *Journal of Psychology and Theology*, 19 (1), 6-25.
- Geçioğlu, A. R. (2010). *Hac ibadetinin bireysel yaşayıştaki rolü*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gezer, Ö. (2006). *İlköğretim ikinci kademedeki sanat eğitiminde sınıf yönetimine ilişkin bir durum çalışması*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hayta, A. (2000). U.Ü. İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin ibadet ve ruh sağlığı (psiko-sosyal uyum) ilişkisi üzerine bir inceleme. *U.Ü.İ.F. Dergisi*, 9 (9), 487-505.
- Hökekleli, H. (1998). *Din psikolojisi* (3. Baskı). Ankara: T.D.V. Yayınları.
- Karaçizmeli, M. T. (1972). Hac. *Diyanet Dergisi*, 11 (1), 40-44.
- Koçyiğit, T. (1970). Hac ve faziletleri. *D.İ.B. Dergisi*, 9 (102-103), 372-376.
- Kur’an-ı Kerim.
- Öztürk, N. (2007). *Hicaz albümü: Fotoğraflarla kutsal topraklar* (3. Baskı). Ankara: D.İ.B. Yayınları.
- Peker, H. (2003). *Din psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Soysaldı, M. (2011). İslâm öncesi Mekke toplumlarında namaz, zekât, oruç ve hac uygulamaları. *Kur’an’ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur’an Öncesi Mekke Toplumunu-Sempozyum Bildirileri* [içinde], (ss. 147-170). İstanbul: İ.B.B. Yayınları.
- Süleyman, M. A. (2002). *Kutlu şehir: Medine-i Münevvere*. İzmir: Nil Yayınları.
- Şen, N. (2003). *Hac ibadetinin psiko-sosyal yönden değeri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Thouless, R. H. (1961). *An introduction to the psychology of religion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tutar, A. (2001). İslam tarihinde hac ibadetinin ortaya çıkışı ve Hz. Muhammed’in hac emirliğini tesisi. *F.Ü.İ.F. Dergisi*, 6, 75-86.
- Yalçınkaya, E. (2011). *Hac psikolojisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, A. & Şimşek H. (2006). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma*. Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Yin, R. K. (1984). *Case study research: Design and methods*. Newbury Park, CA.: Sage Publication.

[devam edecek]